

СӨЗ – ОБРАЗ ЖАРАТУУНУН НЕГИЗГИ КАРАЖАТЫ КАТАРЫ

Макалада сөздүн образ тизіі кудурети, образдуулук касиети жана керкем-эстетикалык функциясы, ошондой эле поэтикалык тил теориясындагы троптор менен фигуралар маселеси талдоого алынмакчы.

Поэтикалык тилде сөз эстетикалык кызмат аткаруу менен, керкем образ тизіинин мааниліи каражаты катары роль ойноруу белгилі. Орус окумуштуусу А.И.Ефимовдун пикиринде: “Керкем чыгармада ар бир сөз сиреттеліп жаткан кериништер, образдар, мінөздөр менен өтө бекем ширелишкен, куюлушкан абалда болгондуктан, өзгөчө эмоционалдуулукка жана керкемдүүлүккө ээ” [8,48]. Башкача айтканда, сөз керкем образды жаратуунун каражаты болуу менен, образдуулук касиетине ээ болот.

Бул жерде теменкідөй мыйзам ченемдүү суроо туулушу мөмкүн: сөз образды жаратып жаткандан кийин, өзі да образ болушу мөмкүнбү? Бул суроого жок деп жооп берүү туура болот. Анткени тилде эч кандай образ болбогон, байкаларлык “образдык жик” кетербеген, белгилі бир гана логикалык тизиникти туюндурган сөздөр басымдуу экени талашсыз. Бирок керкем чыгармада ошондой сөздөрдү чеберчилик менен колдонууда алардын кеміскедегі стилистикалык мөмкүнчүлүктөрү ачылып, образдуулукка ээ болот.

Сөздү поэтикалык тилдин бирдиги катары колдонуунун контексттери эстетикалык жактан да, структуралык жактан алганда да, өтө ар тирдүү мінөзгө ээ. Алар типтүү да, типтүү эмес да болушу мөмкүн. Биздин оюбузча, мындай ар тирдүүлүк поэтикалык тилдеги сөздөрдүн өзгөчө мааниліи колдонулуштарын жана алардын өнөтүү тенденцияларын сыпаттап берүүгө тоскоол болбойт. Поэтикалык тилдеги сөздүн эстетикалык жактан маанилүүлүгү ошол сөздөгү керкем кудуреттин чыгармачыл реализациясына негизделген. Себеби сөз керкем алкакка тизкенде анын сырткы тыбыштык тизиліші менен тиз мааниси сакталып кала берет, ал эми анын “жауы” маанилери контекст менен өзгөрүп, алмашылып турат. Гениалдуу поляк акыны Циприан Норвиданын : “Эгер адамзаттын тили белгилі бир сандагы туюндурулуштар (выражение) жана алардын белгилі гана комбинацияларынан турса, адабият менен математиканын айырмасы болмок эмес” деген пикири сөздүн көп маанилүүлүк касиетин керсетет. Керкем сөздүн “маанилеринин” тарыхы канчалык бай болсо, андан керектүү фактыларды иргеп алуу ошончолук татаал. Сөздөрдүн “маанилеринин” жыйындысы сөздөрдүн контекстин тизет, сөздөрдүн контекстинен образдар системасы келип чыгат, ал эми образдар контексти идеялар системасын ачып берет. Демек, поэтикалык тилде сөз контекстуалдык принцип боюнча жашайт. Ар бир контексттеги жауы маани жауы образды, образдык ассоциацияны жарата алат. Бул жагынан алганда, сөз – дүйнөнүн поэтикалык образынын белігі, башкача айтканда, “өзүнүн структурасы жана табияты боюнча микрообраз” [5,26]. Ал идеялык жана стилдик негиздин белігі катары маани менен образдын ортосундагы тереүү байланышты ачып берет. Поэтикалык тилде сөзсүз образ болушу мөмкүн эмес, сөз менен образ бири бири менен диалектикалык тирдегі байланышкаа ээ, аларды бири-биринен ажыратуу – демек, керкем чыгарманын жандуу бітіндігін бузуу.

Ал эми “керкем чыгарманын негизги материалы болуп образдар эсептелет” деген кезкаралар объективдүүлүккө туура келбейт, анткени керкем чыгармада “сөздөн сырткары турган образ – куру азгырык, жылаууч абстракция. Демек, ой-сезимди керкем туюндуруу дегенибиз – аларга сөздүн жардамы аркылуу керектүү форманы табуу дегендик” [1, 149].

Искусствонун ар кыл тiрлерiнде образдар тiрдiиче жол менен жаралат: живописке – тiркiн тiстii боектор, музыкада – добуштар, бий енерiнде - кыймыл-аракет аркылуу. Ал эми керкем адабиятта образ сездiн жардамы менен тiзiлет. Искусствонун башка тiрлерi, мисалы, музыка жана живописке салыштырмалуу алганда, сез аркылуу туюндурулган образдар керсетмелiлiкке ээ эмес, музыка менен живописке образ сезим аркылуу – угуу жана керii аркылуу кабылданып, эстетикалык жактан бекемделген мiнезге ээ, ал эми керкем чыгармада образ сездердiн маанисине субъективдii толуктоо катары кабыл алынат. Бирок керкем адабият керсетмелiлiк жагынан образдык искусстволорго караганда жардыраак сезилгени менен, чагылдырып керсетii жагынан искусствонун башка тiрлерiне караганда кыйла зор мiмкiнчiлiктерге ээ болот. Анткени сез аркылуу туюндурулган формалдык-логикалык байланыш, карым-катыштар ете кеуири келет. Батыш адабиятынын классиги Анатолий Франс: “Сез деген - образ, ал эми сездiк - алфавиттик тартиптеги бiткiл дiйнe”, - деп айткан. Образ деген эмне? Женекей айтканда – салыштыруу, илимий аныктама бергенде: “белгилик материянын маанилик жана пластикалык жактан туюп-билiге мiмкiн болгон бiтiндiкке трансформацияланышы” [5, 46]. Сез езiнiн табияты боюнча кеп маанилii болгондуктан, сезден пайда болгон образдар да ар тiрдii келет.

Образ сез аркылуу туюндурулган тiшiнiктердiн субъективдii жана езгермелii толуктоочу катары каралып жiрет. Бир эле сез тегерегиндеги сездер менен байланышына, контекстке ылайык тiрдii, кээде бири-биринен алыс турган же карама-каршы келген образдарды жаратышы мiмкiн. Сезде образдардын бiтiндей бир комплекси катылып жаткандыктан, “сез – бул образ” дегенге караганда “сез – бул образдар” деген чындыкка жакыныраак. Мисалы, “кепелек” деген сез контекстке жараша кадимки эле биологиялык жандыктын да, iлбiреген назик кыздын да, салмаксыз жеуил нерсенин да, бийлеп жаткан бийчинин да, жеуил ойлуу туруксуз адамдын да, кооздуктун да образын жаратышы мiмкiн. Же болбосо, теменкiдей мисалды карап керелi: *Асман чарчап булутун кетере албай/ а чагылган шиши ным, кезей албай. / Жамаачы тон жол менен жалгыз аяк/ Жаз келатат жетелiп, жетеле албай* [4, 26]. Бул саптарда образдуулук, негизинен, сездердiн метафоралуулугунан, башкача айтканда, етме маанилеринен келип чыккан: “чарчаган асман”, “шиши ным чагылган”, “жамаачы тондуу жол”, “жетелiп, жетеле албай келаткан жаз”. Алынган мисалдагы дээрлик бардык сездер етме маанилери аркылуу образдарды жараткан. Белгилей кетiичi нерсе: кепчiлiктiн тiшiнiгiнде стереотип болуп калгандай, образды сездiн метафоризациясы менен гана байланыштуу кароо – чектелгендик. Мисалы, *Адардагы булакта/ Чалгыларды чуйайт чал, / чапкан беде. Ат жатат,/ чалкуйругун сырайткан* [4, 22] – деген саптарды алсак, мында образдуулук сездердiн тiз маанилеринен эле келип чыкканын байкай алабыз. Эч бир сез етме мааниге ээ эмес, бирок кез алдыга элестii, таасирлii образдарды тартуу кудуретине ээ. Сездiк образды жаратуу iчiн сездердiн семантикалык мiнездeмeci, социалдык-тарыхый чыпкадан eтiшi, стилистикалык ырау-тiсi гана кызмат кылбастан, кеп учурда грамматикалык мiнездeмeci, тыбыштык тiзiлiшi, синтаксистик жана фразеологиялык мiмкiнчiлiктерi, поэтикалык этимологиясы олуттуу роль ойнойт. Сез тiмендеген образдык мiмкiнчiлiктерге ээ, алар чыгармада тiрдii жолдор менен жiзеге ашат. Сездердiн образдуулугунун, башкача айтканда, тiз жана етме маанилеринин жардамы аркасында элестii, таасирлii керiнiштердi же окуяларды гана туюндурбастан, тереу философиялык ой жiгiртiiлердi да берiiге болот: *Мына кан жол, eмiр eтти/ iнсiз, ыйсыз, коогасыз. /Оо бул кiнге жеткен элеу/ канча кылым, жол басып. /Алдыу оттой кийiп-жанып/ “тез, тез, тез” деп азгырат. /Келсеу даалдап, iмiт карып, / казылган кер... Ат турат... [4, 50].* Кээде бир эле сез аркылуу берилген образ чыгарманын жалпы композициясын аныктоочу ролду ойноп, чыгарманын керкем синтези же жалпылоочу символу болот. Ошондуктан сездiн структуралык сапаттары менен динамикалык функцияларын тiшiнгенде гана образдын мауызын тiшiнiiге болот.

Керкем сездін образдуулугу троптор жана фигуралар проблемасы менен да байланыштуу. Троптор, жалпысынан, керкем каражаттар катары сыпатталат. А.Н.Веселовский, А.А.Потебня баштаган кептеген окумуштуулар өз изилдөөлөрүнүн натыйжасында керкем ой-жигіртінін енігісінде троптордун ролу өтө зор экенин көрсөтүшкөн. Мисалы, А.А.Потебня “поэтикалык дискурстун эң негизги белгиси катары метафоралуулук менен синекдохалуулук эсептелет” деп, “поэзия – ар дайым сездін кеңири маанисиндеги каймана айтуу” экенин белгилеген [6, 341]. Окумуштуунун пикири боюнча, образдуу сөздөр да, бейобраз сөздөр да образдык трансформациялар процессине бирдей укукта катышуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуусу – поэтикалык тилдин негизги өзгөчөлүгү. Мында негизги мааниге тигил же бул сөздү тандап алуу эмес, поэтикалык тилдин образдуулугунун жалпы мүнөзүн жана образдардын өзүн аныктаган операциялар ээ. Демек, кандайдыр бир деңгээлде троп образдан мааниге карай секирик болуп эсептелет. Бул жагынан алганда А.А.Потебнянын ички форма жөнүндөгү окуусун сөз менен анын өтмө маанилеринин ортосундагы процесстер жөнүндөгү окуу катары да кароого болот. Анын негизинде фигураларды “сездін ички формасын өзгөчө түрдө калыбына келтирүүнүн жолдору” деп эсептөө талапка ылайык [6, 205].

Жалпы тилдин белгилик касиети поэтикалык тил системасында спецификалык мүнөзгө ээ болору буга чейин белгиленип өткөн. Кадыресе тилден поэтикалык тилге өткөндө дүйнөнүн сиреттеліші башкачараак түргө өтөт. Поэтикалык тилдеги субъективдүүлүк фактору керкем чыгарманын тили дүйнөнү керкем чагылдыруунун спецификалык структурасына ээ экендиги аркылуу аныкталат. Поэтикалык тилде бардыгы өтмө мааниге ээ болуп, өтмө маанилер фигураларды жыйылат жана алардын пайда болушун, өз ара карым-катышын, белгилүү бир системага өтүшүн шарттайт. Кадыресе тилдик бирдиктер поэтикалык тилде композициялык жик кетерип, тегерегиндеги бирдиктерге башкача таасир тийгизе баштайт. Бул болсо троптор менен фигуралардын пайда болушуна негиз болот.

Троптор менен фигуралардын мааниси алардын адабияттын өзгөчө дүйнөсүн конструкциялоого негиз болгон керкем түйшүктөрдүн тизмек-чынжырын тизүү менен түйшүктүрүлөт. Троптор өз ара тыгыз карым-катыштагы образдык түйшүктөр болуп эсептелет. Алар дүйнөнүн керкем концепциясынын жана тематикалык талаанын реализациясы болуу менен, керкем кабылдоонун тиби катары да каралат. Троптордо реалдуулук “келекеге” айланып, белгилик-символикалык мүнөз актуалдуу болуп калат. Себеби стилистикалык трансформацияларда салыштырылып жаткан элементтерди туюп-сезүү, алардын реалдуулугу эмес, экөөнүн кесилишинен пайда болгон үчүнчү маанини актуализациялоо маанилүү. Троптордо белгилөөчү чөй мааниге ээ. Ошондуктан аларда бир белгилөөчүгө белгилөөчүлөрдүн кептүү туура келүүсү мүнөздүү. Чындыктын кубулуштарындагы “кемиске” менен “айкындын” өз ара татаал карым-катышы троптордун маңызын тизет. Предметтик эмес абалды предметтик-пластикалык түйшүктөр аркылуу туюндуруу троптордун негизин тизип, керкем чыгарманын фигуративдик, литералдык, өтмө мүнөзүн аныктайт. Демек, тропту системанын белгиси (деталь) катары да, белгиси (часть) катары да кароого болот.

Ал эми фигуралар керкем чыгарманын пластикалык жана идеялык дүйнөсүн конструкциялоочу эрежелер болуп эсептелет. Алар – поэтикалык тилдеги семантикалык операциялардын динамикалык өзгөчө модели. Фигуралар керкем адабияттын тилинин курулуш системасын ачып берет, тактап айтканда, сездін жана туюндурулуштун маанисинин модификациясы, деривациясы фигура катары каралат. Троптор менен фигуралар адабий чыгарманын табияты менен мыйзамдарынын маңызын көрсөтүп бере алат. Алар, биринчиден, керкем ой жигіртінін, керкем таанымдын куралы, экинчиден, сырткы структуранын элементтери болгондуктан, эки жактуу кериништер катары каралат: бир жагынан анализдөөчү жана баа берүүчү, экинчи жагынан, дүйнөнү керкем кабыл алууну, керкем маанинин предметтүүлүгүн камсыз кылуучу кериништер. Троптор менен фигуралардын функциясы керкем чыгарманын түрдүү деңгээлдеринин карым-катышына

ылайык өзгөріп туруу менен, образдын материалдык бөлүгү болуп эсептелет. Ал эми образ ички форманы ачып берүүчү элементтерден пайда болуп, троптор менен фигуралар, жалпысынан, образды эмотивдик-эмоционалдык маанинин формасына айландыруу үчүн кызмат кылат.

Демек, поэтикалык тилде дүйнөнү көркөм чагылдырып-сүрөттөп берүүнүн, чындыкты образдуу, таасирлүү туюндуруунун эң негизги каражат куралы катары сөз кызмат кылат деп жыйынтык чыгарууга болот.

АДАБИЯТТАР

1. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. –М.: Изд-во АН СССР, 1963.
2. Виноградов И. Вопросы марксистской поэтики. –М.: Советский писатель, 1972.
3. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. –М.: Высшая школа, 1989.
4. Дүйшеев Ш. Арабадагы ыр – 2. –Бишкек, 2001.
5. Поляков М.Я. Вопросы поэтики и художественной семантики. –М.: Советский писатель, 1978.
6. Потенция А.А. Эстетика и поэтика. –М.: Искусство, 1976.
7. Пустовойт П.Г. Взаимоотношение слова и образа. В кн. Поэтическая стилистика. –Воронеж: Изд-во ВГУ, 1982, 16-24-бб.
8. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. –М., 1957.